
ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՄԵԾ ԿԱՆՈՆԳԻՐՔԸ ԵՎ ԴՐԱ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ Ա ԽՄԲԻՆ

ՆԱՐԻՆԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հայոց եկեղեցական իրավունքի բացառիկ հուշարձան հանդիսացող «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, իր կազմավորման ժամանակներից սկսած, որպես պաշտոնական վավերագրերի ամբողջություն՝ գործածության մեջ է եղել Հայ եկեղեցում՝ կանոնակարգելով տարբեր ժամանակներում հայ հասարակությանը հուզող հոգևոր-եկեղեցական, ծիսական, դավանաբանական, տնտեսական, ամուսնաընտանեկան և տարաբնույթ այլ խնդիրներ: Այս յուրօրինակ ժողովածուի միջոցով կարգավորվել են ոչ միայն ներեկեղեցական խնդիրները, այլ նաև Հայ առաքելական եկեղեցու հարաբերություններն օտար եկեղեցիների հետ: Դարեր շարունակ «Կանոնագիրք Հայոց»-ը օգտագործվել է մատենագրական տարբեր բնույթի երկերում՝ իրավագիտական, դավանաբանական, աստվածաբանական և այլն՝ օգնելով դրանց հեղինակներին պաշտոնապես հիմնավորելու իրենց տեսակետները: Այն որպես սկզբնաղբյուր է ծառայել Դավիթ Ալավկա որդու (1060?-1130 թթ.) կանոնների, Մխիթար Գոշի (1120?-1213 թթ.) և Սմբատ Սպարապետի (1208-1276 թթ.) դատաստանագրքերի համար, ինչպես նաև այս կամ այն կանոնախմբերից իրենց երկերում մեջբերումներ են արել ժամանակի նշանավոր մատենագիրներ Սեբեոսը (VII դ.), Անանիա Մոկացին (X դ.), Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը (1220/1230-1293 թթ.), Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409 թթ.) և այլք:

«Կանոնագիրք Հայոց»-ի տարբեր կանոնախմբերի օգտագործման յուրահատուկ օրինակ է Մաշտոցյան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ.) 3919 թվահամարի ձեռագրի 207ա-218բ էջերին ընդօրինակված Տոնացույցը: Այս

ծեռագրի համառոտ¹ և ընդարձակ² նկարագրություններում գրչության թվականը հարցականով համարել են 1610 թ.³ 44ա էջին ընդօրինակված հիշատակարանի «ԶԾԹ.» (1310) թվականը «ՌԾԹ.» (1610) կարդալով³: Նկարագրողների կողմից նման թվագրումը պայմանավորված է ծեռագրի՝ 17-րդ դարին հատուկ գրչությամբ և թղթի որակով: Զեռագիրն ընդօրինակել է 17-րդ դարի գրիչ Հակոբ Լեհացին:

XIII դարի կիլիկյան նշանավոր մատենագիր Գևորգ Սկևռացու (1246/1247-1301 թթ.) կյանքի և գործունեության վերաբերյալ տեղեկությունների հավաքման ընթացքում մեր ուշադրությունը գրավեց 1300 թվականով թվագրված նրա մի հիշատակարանը, որտեղ նշում է. «Բազմամեղս Գեորգ, մաշեալ ժամանակի ծնունդ, ԶեռԹ. (1300) թուականիս գրեցի զՏաւնացոյցս կանոնական զխոլքս...»⁴: Այս հիշատակարանը մասն է կազմում Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարանի (այսուհետ՝ Երուսաղեմ) 1946 թվահամարի ծեռագրի⁵, որն ընդօրինակվել է 1310 թվականին Գևորգ Սկևռացու աշակերտ Հովհաննեսի կողմից: Հիշատակարանը, որ նախագաղափար օրինակին է պատկանում, ընդօրինակված է Գ. Սկևռացու հիշատակած Տոնացույցի վերջում, իսկ այդ Տոնացույցը նույնական է ՄՄ. 3919 ծեռագրում մեզ

¹ Տե՛ս Յուզակ ծեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հտ. Ա, կազմեցին Օ. Եգանյան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1965, էջ 1110:

² Մայր Յուզակ հայերէն ծեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, օգտվել ենք դեռևս չտպագրված նկարագրությունից:

³ Համառոտ նկարագրությանը հետևելով՝ ԺԷ դարի հիշատակարանների Ա հատորի կազմողները՝ Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, այս ծեռագրի հիշատակարանները տեղադրել են 1610 թ. հիշատակարանների շարքում (տե՛ս Հայերեն ծեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 368), չնայած որ Վ. Հակոբյանը, դեռևս 1971 թ. հնարավոր է համարել, որ «ԶԾԹ.»-ն գաղափար օրինակից է ընդօրինակվել (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց» հտ. Բ, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Ներածություն, Երևան, 1971, էջ XXVII, տողատակ 2 (այսուհետ՝ «ԿՀ», հտ. Բ)):

⁴ Մայր Յուզակ ծեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, կազմեց Նորայր եպս. Պողաբեան, Երուսաղեմ, 1972, էջ 500 (այսուհետ՝ Մայր Յուզակ ծեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2), նաև Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 866 (այսուհետ՝ Ա. Մաթևոսյան, ԺԳ դ. Հիշատակարաններ):

⁵ Մայր Յուզակ ծեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 496-502:

հետաքրքրող բնագրի հետ, որին կանդրադառնանք ստորև: ՄՄ. 3919 ձեռագրում ընդօրինակված են նաև Երուսաղեմի 1946 ձեռագրում առկա Գործք առաքելոցը, Պողոս առաքյալի ԺԲ թղթերը, Հովհաննոս Հայտնությունը, Վարդան Արևելցու «Հայր մեր...» աղոթքի մեկնությունը⁶ միևնույն հերթականությամբ: Առավել հետաքրքրական է երկու ձեռագրերի հիշատակարանների նմանությունները, որ բառացի, միևնույն բովանդակությամբ⁷ բացառությամբ գրիչների անունների, առկա են երկու ձեռագրերում էլ՝ բնագրային միևնույն հատվածում: Այսպես՝

ա. «Զմեղաւորս Յակոբէոս և զմայրն իմ զՄինա յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն աստուածասէր ընթերցաւք և մի մեղադրէք, զի յաչաց լուսոյ նուազեալ եմ: 2ԾԹ (1310)»⁸: «Զմեղաւորս Յակոբոս Լէհացի, որ պակասեալ եմ ի լուսոյ աչացս և երկաւք անծին գրեցի զսա, յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն, և տէր Յիսուս Քրիստոս զձեր սխալանսն թողցէ, և որոց ամէն ասեմ»⁹:

բ. «Զմեղաւորս Յոհաննէս և զմայրն իմ զՄինա, յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն, աստուածասէր ընթերցաւք, և մի մեղադրէք, զի յաչաց լուսոյ նուազեալ եմ: 2ԾԹ. (1310)»¹⁰: «Զմեղաւորս Յոհաննէս, որ պակասեալ եմ ի լուսոյ աչացս, և երկաւք անծին գրեցի զսա, յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն, և տէր Յիսուս Քրիստոս զձեր սխալանսն թողցէ, և որոց ամէն ասեմ»¹¹:

Այսպիսով՝ հիշատակարանների ակնհայտ նմանություններից կարելի է ենթադրել, որ ՄՄ. 3919 ձեռագիրն ընդօրինակվել է Երուսաղեմի 1946 ձեռագրից, իսկ թե երբ և որտեղ, կպարզենք ձեռագրի գրիչ Հակոբ Լեհացու

⁶ ՄՄ. ձեռ. 3919, 1ա-218բ, հմմտ. Երուսաղեմ 1946, 289բ-710բ, 754ա-783բ:

⁷ ՄՄ. ձեռ. 3919 ձեռագրի 201բ հիշատակարանը չունի Երուսաղեմի 1946 ձեռագրի 710բ գաղափար հիշատակարանի «Գրեցաւ յանբարի ժամանակ... Ամէն» վերջընթերց հատվածը:

⁸ ՄՄ. ձեռ. 3919, 44ա: Այստեղ Հակոբ Լեհացին նույնությամբ ընդօրինակելով նախագաղափար օրինակի հիշատակարանը, չի փոխել անգամ գրչության թվականը:

⁹ Նույն տեղում, 201բ:

¹⁰ Երուսաղեմ 1946, 384ա, Մայր Տուգակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 498:

¹¹ Նույն տեղում, 710բ: Մայր Տուգակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 499:

ընդօրինակած այլ ձեռագրերի հիշատակարաններից և Երուսաղեմի 1946 և 1926¹² թվահամարի ձեռագրերի հետագա հիշատակարաններից:

Այսպես՝ ՄՄ. 3919 ձեռագրի գրիչ Հակոբ Լեհացու ընդօրինակած մի Սաղմոսարանից, որ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի 43 թվահամարի ձեռագիրն է, տեղեկանում ենք, որ Հակոբ Լեհացին այս Սաղմոսարանն ընդօրինակել է 1629 թվականին Կոստանդնուպոլսում. «Արդ՝ գրեցաւ զսուրբ Սաղմոսարանս ի մայրաքաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ի դուռն Ս. Նիկողայոսի Զըմըռնացոյ հայրապետին, ձեռամբ յոզնամեղ և անարիեստ գրչի Յակոբայ Լեհացոյ...: Արդ՝ եղև զրաւ գրչութեան սորա ի թվականիս Հայոց ՌՀ. և Ը. (1629)-ին, ի թագաւորութեան Տաճկաց տղահասակ սուլտան Մուրատին...»¹³: Մեկ այլ ձեռագիր, այս անգամ՝ Ավետարան, Հակոբ Լեհացին Կոստանդնուպոլսում ընդօրինակել է 1644 թվականին. «... գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկողայոսի, ի թուաբերութեանս ասքանագեան և արէթական տօմարի ՌՂԳ (1644), ձեռամբ Յակոբ սարկաւագի Լեհցոյ, ի յստոյգ և յընտիր արինակէ...»¹⁴: Նույն ժամանակ, համեմայն դեպս՝ մինչև 1660 թվականի Կոստանդնուպոլսում բռնկված հրդեհը, միևնույն վանքում են պահվել նաև Երուսաղեմի թիվ 1926 (1308 թ.), 1946 (1310 թ.) ձեռագրերը, որոնց հետագա հիշատակարաններում կարդում ենք. «և ի թուականիս հայոց Ռ. և Ճ. և յիններորդ (1660)¹⁵ ամին, ի

¹² Հին Կտակարան է՝ ընդօրինակված 1308, 1309 թթ.: Գրիչը և ստացողը թ. 1946 ձեռագրի ընդօրինակող Հովհաննեսն է, Մայր Ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 417-421:

¹³ **Բարսեղ Սարգիսյան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, Վենետիկ, 1914, սիւնակ 241: նաև Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հտ. Բ, Երևան, 1978, էջ 348 (այսուհետ՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, ԺԷ դ. հիշատակարաններ, Բ):

¹⁴ Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. Գ, Երևան, 1984, էջ 161 (այսուհետ՝ Վ. Հակոբյան, ԺԷ դ. Հիշատակարաններ, Գ):

¹⁵ Երուսաղեմի թիվ 1946 ձեռագրում նշված է. «ՌՃԼ. յիններորդ ամին (1681)» թվականը, որը, հավանաբար, գրիչ կամ տպագրողի սխալն է, քանի որ քիչ հետո նշում է, որ արդեն 1675 թվականին ձեռագիրը Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքում է. «...իբրև եհաս

լինել աստուածասաստ բարկութեան մեծի հրայրեացին, որ գրեթէ երեք մասն մեծի քաղաքին տոչորեցաւ, ընդ որս և երկու եկեղեցիքն յանուն Սրբոյն Սարգսի և Սրբոյն Նիկողայոսի կազմեալք՝ հրդեհեցան», որոնք թեպետև հետո վերակառուցվում են, սակայն «ի դառնութենէ հրամանի տաճկական արքայի՝ իսպառ և արմատաքի քակեցան», որից հետո եկեղեցուն պատկանող գույքի մի մասը վաճառվում է, մի մասն էլ նվիրվում տարբեր վանքերի և եկեղեցիների, իսկ այս ձեռագրերը. «...շնորհեցին յիշատակ ի ձեռն Սուքիաս անուն բանասիրի...»¹⁶, վերջինս էլ հետագայում՝ 1674, 1675 թվականներին, ձեռագրերը նվիրում է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքին¹⁷:

Այս ամենը հիմք է տալիս կարծելու, որ ՄՄ. 3919 ձեռագիրը Հակոբ Լեհացին ընդօրինակել է Երուսաղեմի թիվ 1946 ձեռագրից Կոստանդնուպոլսում մինչև 1660 թվականը: Այն, որ Հակոբ Լեհացին ծանոթ է եղել Երուսաղեմի թիվ 1946 ձեռագրին, որն այդ ժամանակ պահվում էր Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցում, վկայում է նաև նրա ընդօրինակած Վենետիկի հավաքածուի վերը նշված 43 թվահամարի ձեռագրի 240ա-242ա էջերի հիշատակարանը, որն իր կառուցվածքով և բովանդակությամբ հիմնականում համընկնում է Երուսաղեմի 1946 ձեռագրի 285ա էջի հիշատակարանին: Բերենք ընդամենը մի քանի օրինակ. Երուսաղեմի 1310 թվականին ընդօրինակված թիվ 1946 ձեռագրի վերոհիշյալ հիշատակարանում կարդում ենք «...ես՝ ողորմելի գերիս, և ամենայն մեղաց լիապէս գործաւորս՝ Յոհաննէս, որ յառաջին չարեաց մինչ ի վերջինս՝ հանդերձ միջոցաւքն, ոչինչ թողի, զոր ոչ գործեցի, և անյուսալի դեգերանաւք կամ յայս ծովուս միջի անմակոյկ և առանց նաւուղի, ընդ յոլով անդէպ հոգս անցեալ...»¹⁸ տողերը, որոնք տառացիորեն կրկնվում են Վենետիկի 1629 թվականին ընդօրինակված թիվ 43 ձեռագրի 240ա էջի հիշատակարանում. մեկ տարբերությամբ, որ այստեղ գրչի անվան փոխարեն

թուականս Հայոց ի հազար Ճ. և ԻԴ. (1675) տարին, եղ զսա յիշատակ ի Սուրբ Երուսաղէմ, ի դուռն Սուրբ Յակոբայ Վանացս...», Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 502:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 421, 502:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 497:

գրված է ստացողի՝ Մինաս Կարնեցու անունը. «լիապես գործաւուս Մինաս»¹⁹ կամ «Այլ սակայն Աստուծոյ ողորմութեանցըն ակնկալեալ, անձին երկաւք, **կուրացեալս ի լուսոյ մարմաննոր աչաց...**»²⁰ (ընդգծումը մերն է – Ն. Վ.), նույնը՝ Վենետիկի թիվ 43 ձեռագրի հիշատակարանում²¹: ՄՄ. 3919 (44ա) և Երուսաղեմի 1946 (384ա) ձեռագրերի հիշատակարաններում ևս կարդում ենք նմանատիպ տողեր. «...**զի յաչաց լուսոյ նուազեալ եմ...**», այսինքն՝ տեսողութեան հետ կապված խնդիրներ ունեն ոչ թե Հակոբ Լեհացին կամ Մինաս Կարնեցին, այլ Երուսաղեմի թիվ 1946 ձեռագրի գրիչ, Գևորգ Սկևռացու աշակերտ Հովհաննեսը: Հարկ է նշել նաև, որ ՄՄ. 3919 ձեռագրում հիշատակված Մինաս Հովհաննեսի մայրն է, այլ ոչ Հակոբ Լեհացու, այդ եմ վկայում Երուսաղեմի 1946 ձեռագրի 285ա հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «...մեղաւորիս Յոհանիսի թողութիւն յԱստուծոյ խնդրեցէք, նաև **մաւրն իմոյ՝ Մինայի...**»²² (ընդգծումը մերն է – Ն. Վ.): Այն, որ Վենետիկի 43 թվահամարի ձեռագրի հիշատակարանի նախօրինակը Երուսաղեմի թիվ 1946 ձեռագրի 285ա հիշատակարանն է, փաստում է նաև այս ընդարձակ հատվածը. «Գիտէ՛ք, եղբա՛րք, զի է սովորութիւն ոմանց, որ վերջին ժառանգաւորք գրոցն զառաջնոյն զանուն կու ջնջեն և զհորեանցն կու գրեն... և նմին ակն ունել ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որ է արինեալ յախտեանս. ամէն»²³: Այս և նմանատիպ բազմաթիվ մեծ և փոքր հատվածներ նույնությամբ գտնում ենք Վենետիկի վերոնշյալ ձեռագրի 240ա-242ա էջերի հիշատակարանում²⁴:

¹⁹ **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.**, Ժէ դ. հիշատակարաններ, Բ, էջ 348:

²⁰ Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 497:

²¹ **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.**, Ժէ դ. հիշատակարաններ, Բ, էջ 348:

²² Մայր Յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 2, էջ 498:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.**, Ժէ դ. հիշատակարաններ, Բ, էջ 347-350: Ի դեպ այս հիշատակարանում առկա անհամաձայնությունները նկատել է նաև Խ. Բ. Սարգիսյանը Վենետիկի Մատենադարանի ձեռագրացուցակը կազմելիս. «Շատ կետերով խորհրդաւոր է այս յիշատակարանս. նախ անոր համար, որ Մինաս վարդապետ Կարնեցի մերթ իբրև գրել տուող և ստացող կը ներկայացնէ ինքզինքը, և մերթ ալ իբրև գրիչ ներումն կը խնդրէ իւր սխալներուն համար և ուղղել զանոնք: ... Յիշատակարանս ներկայ օրինակէն աւելի հնագոյն բնագրին կը յարմարի» (տե՛ս Մայր Յուցակ հայերէն

Այսպիսով, ապացուցվում է, որ ՄՄ. 3919 թվահամարի ձեռագրի 44ա հիշատակարանում առկա «ՉԾԹ.» թվականը ոչ թե գրչի սխալն է, այլ նախագաղափար օրինակի՝ Երուսաղեմի 1946 թվահամարի ձեռագրի գրչության թվականը, որի 763բ-783բ էջերին ընդօրինակված և ՄՄ. 3919 ձեռագրում 207ա-218բ էջերին վերաընդօրինակված բնագիրը՝ Տոնացույցի եզակի և հետաքրքրական օրինակ է, որ հեղինակել է ԺԳ դարի կիլիկյան նշանավոր մատենագիր Գևորգ Սկնռացին: Իր կազմած Տոնացույցում²⁵ Գ. Սկնռացին սկզբում տալիս է տոնական օրերը տարվա կտրվածքով ըստ Հռոմեական ամիսների՝ «Տաւնք տէրունականք Հռոմ ամսաւք, որս կան յընթերցուածն - Յունուար 2. Ծնունդ և Յայտնութին Տեառն... Դեկտեմբեր...ԻԹ. Յակովբայ և Յովհաննոս»²⁶, ապա ըստ հայկական ամիսների՝ «Տաւնացոյց Հայոց ամսաւք որ ի մարտիրոդոզն - Նաւասարդ Ա. Յովհաննոս Մկրտչի... Հրորտի (= Հրոտի - Ն.Վ.)... Լ. Սրբոց Վարդանանց»²⁷: Ապա 208ա-218բ էջերին հռոմեական ամսաթվերով տալիս է տոնական տարվա պատկերն ամիս առ ամիս՝ որոշ տոներ միայն նշելով հայկական ամիսներով, ինչի վերաբերյալ էլ տալիս է հետևյալ ծանուցումը. «Բոլոր նշանն հայ ամսովք տաւներն է»²⁸: Յուրաքանչյուր ամսվա տոնացուցային նշումներից առաջ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի տարբեր կանոնախմբերի կանոններից քաղված մեջբերումներով հիմնավորում է այդ ամիս տոնվող տոները և պահոց օրերը: Այսպես օրինակ՝ չորեքշաբթի, ուրբաթ օրերի պահքը, Քրիստոսի Ծննդյան և Աստվածհայտնության տոները միասին հունվար 6-ին տոները հիմնավորում է Վարդապետություն առաքելոց կանոնախմբի Գ, Դ, Է կանոններով²⁹, Տեառնընդառաջը փետրվարի 14-ին տոները՝ Կարինի ժողովի կանոնախմբի Զ, Է կանոններից քաղված մեջբերումներով³⁰, և

ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, յօրինեց հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, սիւնակ 242):

²⁵ Բնագրից մեջբերումները ներկայացրել ենք ըստ ՄՄ. 3919 թվահամարի ձեռագրի:

²⁶ ՄՄ. ձեռ. 3919, 207աբ:

²⁷ Նույն տեղում, 207բ-9ա:

²⁸ Նույն տեղում, 208բ:

²⁹ Նույն տեղում, 208ա, 208բ, տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխ. Վ. Հակոբյանի, հտ. Ա, Երևան, 1964, էջ 30, 32 (այսուհետ՝ «ԿՀ», հտ. Ա):

³⁰ Նույն տեղում, 209բ-10ա, հմմտ. «ԿՀ», հտ. Բ, էջ 252-254:

այլն: Յուրաքանչյուր մեջբերումից առաջ նշում է մեջբերվող կանոնախումբն ու համապատասխան կանոնի համարը, որոնք համընկնում են տպագիր Կանոնագրքի համապատասխան կանոնախմբերի մասնավոր համարներին՝ բացառությամբ չորս մեջբերումների, որոնց համար նշված են ընդհանուր համարները, քանզի այդ կանոնախմբերը բաղկացած են միայն մեկ կանոնից՝ «Սերբերիանոսի ի Ղուկայ աւետարանին մեկնութենէն ի Սկևռային մեծ Կանոնաց գիրքն, ի **ՌՅԻԳ** գլուխն»³¹, «Ի տէր Ներսիսի Սկևռային մեծ կանոնքի ի **ՌՅԻԵ** գլուխն. Սրբոյն Դիոնէսիոսի բան յաղագս Աստուածածնին»³², «Ի նոյն կանոնացն **ՌՅԻԶ** գլուխն. Ի տէր Ներսիսի Սկևռայցոյն գրոցն է Մանուէլի»³³, «...և կան բանքն ի տէր Ներսիսի Սկևռային կանոնքն ի **ՌՅԺԸ** գլուխն»³⁴ (ընդգծումները մերն է – Ն. Վ.):

ՄՄ. 3919 ձեռագրի այս մեջբերումներին անդրադարձել է նաև ականավոր գիտնական Վ. Հակոբյանը իր մեծարժեք «Կանոնագիրք Հայոց» աշխատության Բ հատորի ներածականում: Նա կարծում է, որ կանոնական այս քաղվածքները «վերցվել են Սկևռայի վանքի առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացու օրինակից»³⁵, և որ այդ օրինակի Կարինի, Եպիփան Կիպրացու (Բ), Սերբերիանոսի, Հիպոլիտի, Նեքտառի, Դիոնեսիոսի, Մանուէլի, Մելիտոնի և այլ կանոնախմբերը՝ թվով 17, Կանոնագրքի X դարի խմբագրությունից բացակայող կանոնական այն բնագրերն են, որոնք առկա են XI դարի խմբագրության մեջ³⁶: Այստեղից էլ եզրակացնում է. «որ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքի օրինակը XI դարի խմբագրություն է եղել և ծագել անպայման

³¹ Նույն տեղում, 208ա:

³² Նույն տեղում, 214ա:

³³ Նույն տեղում, 215ա:

³⁴ Նույն տեղում, 217ա: Այստեղ երիցս հիշատակված «տեր Ներսես»-ը XII դարի նշանավոր աստվածաբան, մատենագիր, եկեղեցական-քաղաքական գործիչ Ներսես Լամբրոնացին է:

³⁵ «ԿՀ», հտ. Բ, Ներածություն, էջ XXVIII, իսկ այն, որ Ներսես Լամբրոնացին ձեռքին ունեցել է Կանոնագիրք, տեղեկանում ենք նրա իսկ հիշատակարանից. «և խուզեալ ընդ նա մեր յարկեղս գրոց կաթողիկոսարանին՝ ոչ գտաք օրէնս, բայց միայն զկանոնականս, որ ի տուրբ հարց ժողովոց էր գրեալ...»:

³⁶ Նույն տեղում:

A³⁷(1098 թ.) ձեռագրից կամ սրա որևէ տարբերակից»³⁸: Ըստ նրա այս տեսակետի օգտին է նաև այն փաստը, որ A և սրան հարող ձեռագրերում Ծ (50-րդ) կանոնախումբը վերնագրված է. «Մելիտոնի եպիսկոպոսի թուղթ առ **Տրիպիս**», և որ «Ընդգծված աղավաղված անունը նույնությամբ գտնում ենք Ներսես Լամբրոնացու օրինակում, որից և անցել է N 3919 ձեռագրում բերված քաղվածքին. «Մելիտոնի թուղթն, որ առ Տրիպիս»³⁹: Միևնույն ժամանակ տողատակում նշում է, որ ՄՄ. 3919 ձեռագրում Կանոնագրքից մեջբերված կանոնների մասնավոր համարները համընկնում են A ձեռագրի համապատասխան կանոնների մասնավոր համարներին, և միայն վերը նշված չորս կանոնախմբերի ընդհանուր համարները չեն համապատասխանում A ձեռագրի համապատասխան կանոնախմբերի ընդհանուր համարներին⁴⁰: Այս հանգամանքը հիմք է տալիս նրան ենթադրելու, որ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքում Մելիտոնի և Սեբերիանոսի կանոնախմբերի միջև **գտնվել են չորս կանոնախմբեր մեկական կանոնով՝ ՌՅԺԹ, ՌՅԻ, ՌՅԻԱ և ՌՅԻԲ** համարներով (ընդգծումը մերն է - Ն.Վ.), մինչդեռ A ձեռագրի նույն տեղում գտնվում է միայն մեկ կանոնախումբ՝ Աթանասինը⁴¹: Բացառելով գրչագրական սխալը՝ եզրակացնում է. «Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքի վերջին կանոնախմբերն, ըստ երևույթին, ունեցել են այլ հաջորդականություն, քան A-ի վերջին մասը»⁴²:

Չհամաձայնելով Վ. Հակոբյանի այս տեսակետին՝ կարծում ենք, որ Գ. Սկևռացու Տոնացույցի «...և կան բանքն ի տէր Ներսիսի Սկևռային կանոնքն ի **ՌՅԺԸ** (ընդգծումը մերն է - Ն.Վ.) գլուխն»⁴³ մեջբերման մեջ նշված ՌՅԺԸ

³⁷ Պայմանական այս նշանով է նշում 1098 թ. ընդօրինակված Նոր Զուղայի վանքի մատենադարանի 131 թվահամարի ձեռագիրը, որը մեզ հասած հնագույն ձեռագիր Կանոնագիրքն է՝ բաղկացած 57 կանոնախմբերից: Այս ձեռագիրն է ընկած Վ. Հակոբյանի կողմից կազմված «Կանոնագիրք Հայոց»-ի քննական բնագրի հիմքում:

³⁸ «ԿՀ», հտ. Բ, Ներածություն, էջ XXVIII- XXIX:

³⁹ Նույն տեղում, էջ XXIX, տողատակ 1:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ XXVIII, տողատակ 5:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ ՄՄ. ձեռ. 3919, 217ա:

ընդհանուր համարը վերաբերում է ոչ թե Մելիտոնի կանոնախմբին, ինչպես կարծում է Վ. Հակոբյանը⁴⁴, այլ Ա⁴⁵ խմբի ձեռագրերում ԽԷ (47)-րդ համարի տակ գտնվող Հովհաննես Երուսաղեմացու կանոնախմբին (որից էլ կատարված մեջբերման վերջում Սկևռացին նշում է այդ համարը), որից չորս կանոնախումբ հետո էլ, ըստ Ա խմբի ձեռագրերի, դրված է Սեբերիանոսի կանոնախումբը: Ընդ որում՝ այդ չորս կանոնախմբերից երեքն էլ⁴⁶ (որ հիշատակվում են Գ. Սկևռացու կողմից) առնչվում են մեջբերված նյութին՝ կանոնակարգում են Ծննդյան և Աստուածհայտնության տոնին նախորդող պահքի օրերը և ևս մեկ անգամ փաստում, որ այս տոները նշվում են միասին: Այսպես՝ վկայակոչելով Հովհաննես Երուսաղեմացու մեկ կանոնից բաղկացած կանոնախումբը⁴⁷ Քրիստոսի Ծննդյան ու Հայտնության պահոց օրերի հիմնավորման համար, Գևորգ Սկևռացին հավելում է. «... **Հիպոդիտաս, Նեքտադիոս Հռոմայ եպիսկոպոս, Մելիտոնի թուղթն, որ առ Տրիպիս** (ընդգծումը մերն է - Ն.Վ.) զնոյնս սահմանեն վասն այսր իրի, ոչ աելի, ոչ պակաս, և **կան բանքն ի տէր Ներսիսի Սկևռային կանոնքն ի ՌՅԺԸ**⁴⁸ **գլուխն, ուստի և զայս գրեցի** (ընդգծումը մերն է - Ն.Վ.)»⁴⁹: Ընդգծված հատվածն էլ ապացուցում է, որ Սկևռացին մեջբերումը կատարել է Ներսես Լամբրոնացու (1153-1198 թթ.) Կանոնագրքի ՌՅԺԸ համարի տակ գտնվող Հովհաննես Երուսաղեմացու կանոնախմբից: Այսպիսով՝ ստանում ենք Ա խմբի ձեռագրերին հատուկ հետևյալ պատկերը՝

⁴⁴ Ուսումնասիրողն այսպես է կարծում, որովհետև A ձեռագրում այդ համարի տակ է գտնվում Մելիտոնի կանոնախումբը, այստեղից էլ առաջանում է այն թյուր կարծիքը, որ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած Կանոնագրքում Մելիտոնի և Սեբերիանոսի կանոնախմբերի միջև գտնվել է չորս կանոնախումբ մեկական կանոնով՝ ՌՅԺԹ, ՌՅԻ, ՌՅԻԱ և ՌՅԻԲ:

⁴⁵ Պայմանական այս նշանն է օգտագործվում Կանոնագիրք ձեռագրերի այն խմբի համար, որ բաղկացած է 57 կանոնախմբերից, և որտեղ Հովհաննես Օձնեցու 32 կանոններից բաղկացած կանոնախումբը գտնվում է 24-րդ համարի ներքո:

⁴⁶ Չորրորդ՝ «Սրբոյն Աթանասի Մեծի. Բան Ա» կանոնախումբը չի հիշատակվում, որովհետև այն բովանդակային առումով չի առնչվում վերոնշյալ կանոնախմբերի հետ:

⁴⁷ «ԿՀ», հտ. Բ, էջ 281:

⁴⁸ Հմմտ. ՄՄ. ձեռ. 6496, 213բ. «Յովհաննու Երուսաղեմացոյ եպիսկոպոսի. Գլուխ Ա. - ՌՅԺԸ.»:

⁴⁹ ՄՄ. ձեռ. 3919, 217ա:

[ԽԷ]. Հովհաննես Երուսաղեմացի - **ՌՅԺԸ**

[ԽԹ]. Հիպոդիտաս - ՌՅԺԹ

[ԽԸ]. Նեքտադիոս - ՌՅԻ

[Ծ]. Մելիտոն - ՌՅԻԱ

[ԾԱ]. Աթանաս - ՌՅԻԲ

[ԾԲ]. Սեբերիանոս - **ՌՅԻԳ**

[ԾԳ]. Սոկրատ - ՌՅԻԴ

[ԾԴ]. Դիոնիսիոս - **ՌՅԻԵ**

[ԾԵ]. Մանուէլ - **ՌՅԻԶ** (ընդգծումը մերն է - Ն.Վ.):

Ընդգծված հատվածները լիովին համընկնում են Գ. Սկևռացու նշած ընդհանուր համարներին և դրանց համապատասխան կանոնախմբերին: Ավելին՝ այս կանոնախմբերը այս նույն համարներով են համարակալված նաև Ա խմբին պատկանող ՄՄ. 6496 և 8926 ձեռագրերում⁵⁰:

Իսկ այն, որ Գ. Սկևռացու մեջբերած կանոնախմբերի ընդհանուր համարները չեն համապատասխանում A ձեռագրի համապատասխան կանոնախմբերի ընդհանուր համարներին, դեռևս չի նշանակում, որ «Սկևռայի մեծ Կանոնագրքում» դրանք այլ հաջորդականություն են ունեցել: Հարկ է նշել, որ մեր ուսումնասիրած Կանոնագիրք ձեռագրերում՝ լինի դա Ա թե Բ⁵¹ խմբի ձեռագիր, առկա են ընդհանուր, երբեմն նաև մասնավոր համարների շփոթումներ՝ համարների կրկնություններ, թռիչքներ, որոշ կանոնախմբերի առաջաբանների համարակալումներ և այլն: Այսինքն՝ հատկապես ընդհանուր համարների պարագայում միօրինակություն չկա, երբեմն այնպիսի խառնաշփոթ է տիրում, որ հուսահատ գրիչներն ու հետագա սրբագրողները, անկարող լինելով սխալն ուղղել, կատարում են համապատասխան բացատրական նշումներ: Այսպես օրինակ՝ ՄՄ. 3097 թվահամարի ձեռագրից հետագա օգտվողներից մեկը, ձեռագրի առարկայական ցանկի⁵² և կանոնների ընդհանուր համարների անհամապատասխանությունը նկատելով, թողել է հետևյալ գրա-

⁵⁰ ՄՄ. ձեռ. 6496, 213բ-216բ, նաև ձեռ. 8926՝ 203բ-205բ:

⁵¹ Պայմանական այս նշանն է օգտագործվում Ա խմբից առաջացած, 79 կանոնախմբեր ընդգրկող Կանոնագիրք ձեռագրերի մյուս խմբի համար:

⁵² ՄՄ. ձեռ. 3097, 1ա-15բ:

ռումը. «Ցանկիս թիւը սխալ է, մինչև <մինչև> ի կեսը ուղիղ է, կանոնքիս կեսէն ետև ծուռ է, Բ. (2) թիւ առաջ կնա գտանիցես: ԸՃՁ. (880)⁵³ -էն ետև և Բ. (2) համարք եանկլը (= շփոթ - Ն. Վ.) է, Բ. (2) թիւ անցիր, կըգտնուա»⁵⁴: ՄՄ. 8926 (XV դ.) ձեռագրի հետագա սրբագրիչը (XVI-XVII դդ.), որ լրացրել է թե՛ կանոնախմբերի բացակայող հերթական կարգահամարները, թե՛ կանոնների ընդհանուր և որոշ մասնավոր համարները⁵⁵, թե՛ բնագրի բացակայող հատվածները⁵⁶, կատարել է հետևյալ գրառումը. «Յայսքան տեղիս ոչ ուղիղ գնան համարագիր մեծ ցանկին (իմա՛ ընդհանուր համարները – Ն. Վ.). ԼԴ, ԼԴ, ՃԾԲ, ՃԾԲ, ՃԿԵ, ՃԿԵ, ՄԾԸ, Շ, Շ, ՉԿ, ՊԲ, ՊԲ»⁵⁷՝ այս նշումով հուշելով, որ կանոնների ընդհանուր համարակալումը խախտված է նշված համարների կրկնությամբ⁵⁸ կամ թռիչքով⁵⁹, և ապա շարունակել. «Մի՛ գայրասցիս վասն թիւրութեան համարացս գծողիս, բազում աշխատեցայ և ոչ եղև հնար ուղղելոյ, քանզի մեծ ցանկն (իմա՛ առարկայական ցանկը – Ն. Վ.) ի վերա այսմ ատելի և պակաս համարացս է շինեալ»⁶⁰: ՄՄ. 9488 (1621 թ.) ձեռագրի հետագա սրբագրիչի (XVII դդ.) փորձերն ուղղելու խախտված ընդհանուր համարակա-

⁵³ Նշումը կատարողի կարծիքով, ընդհանուր համարների շփոթությունն առաջանում է ՊՁ (= տպ. ՊԸԹ.) ընդհանուր համարով համարակալված Երկրորդ Նիկիական ՁԱ. կանոնից, մինչդեռ իրականում անհամապատասխանությունը սկսվում է ՊԾԶ (= տպ. ՊԾԵ)՝ Երկրորդ Նիկիական ԾԷ. կանոնից:

⁵⁴ ՄՄ. ձեռ. 3097, Պահպանակ Բբ:

⁵⁵ ՄՄ. ձեռ. 8926, 46բ-47բ, 48ա (այստեղ միայն մի թվահամարն է գրչից), 137բ և այլն:

⁵⁶ ՄՄ. ձեռ. 8926, 189բ խորագիր՝ «Վասն կանոնադրութեան **կաթողիկե** եկեղեցւոյ...», 194ա խորագիր՝ «...կաթողիկոսի բան **կանոնական**...» (ընդգծված հատվածները հավելված են գրչի կարմիրից տարբերվող առավել մուգ կարմիրով) և այլն:

⁵⁷ ՄՄ. ձեռ. 8926, 71բ:

⁵⁸ ԼԴ. ընդհանուր համարով են համարակալված ե՛ւ Կանոնք առաքելականի վերջին՝ ԼԴ. (37ա), ե՛ւ Կղեմեսի առաջին՝ Ա. կանոնները (42ա), ՃԿԵ համարով՝ ե՛ւ Նիկիայի վերջին՝ Ի կանոնը (53բ), ե՛ւ Անկիւրեայի առաջին՝ Ա կանոնը (57ա):

⁵⁹ ՄԾԸ. հերթական համարը թռիչք՝ ՄԾԷ, ՄԾԹ համարներով համարակալված են Անտիոքի ԺԹԹ, Ի կանոնները (72ա): Թադեոս առաքյալի վերջին՝ ԼԴ կանոնը՝ չհամարակալված՝ ԼԳ/ՉԾԹ, ԼԴ/չիք, Փիլիպպոսի նախաբանը՝ համարակալված ՉԿ ընդհանուր համարով:

⁶⁰ ՄՄ. ձեռ. 8926, 72ա:

լումը ևս անօգուտ են անցել⁶¹, և նա բավարարվել է միայն ծանուցողական նշումներ թողնելով. «Ո՛վ եղբայր, սև գիր համարն (իմա՛. ընդհանուր համարները – Ն. Վ.) ծուռ է գրած»⁶², «Սև գիր համարքն ծուռ է գրած, ո՛վ գրծող»⁶³:

Այսպիսով՝ Ներսես Լամբրոնացու Կանոնագիրքը կամ «Սկևռայի մեծ Կանոնագիրքը», որից օգտվել է Գևորգ Սկևռացին Տոնացույցի իր տարբերակը կազմելիս, ունեցել է նույն կառուցվածքն, ինչ որ Ա խմբի ձեռագրերը XI դարում՝ մինչև 1098 թ. տեղի ունեցած խմբագրությունից հետո: Այս խմբագրության ժամանակ Կանոնագիրք ձեռագրերի Ա խմբի՝ արդեն իսկ կիրառության մեջ գտնվող 40-41 կանոնախմբերին ավելացվել են նորերը, ինչի արդյունքում էլ Կանոնագիրք ձեռագրերի այս խումբը ստացել է իր վերջնական տեսքը՝ ընդգրկելով 57 կանոնախմբեր: Ձեռագրերի այս խմբին է պատկանել նաև Ներսես Լամբրոնացու ձեռագիր Կանոնագիրքը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս հոդվածում ցույց է տրվում, որ Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 3919 ձեռագիրը 17-րդ դարի գրիչ Հակոբ Լեհացին ընդօրինակել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարանում պահվող թիվ 1946 ձեռագրից, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում մինչև 1660 թվականը, և որ ՄՄ. 3919 ձեռագրում նշված «ՉԾԹ.» (1310) թվականը, գաղափար օրինակի գրչության թվականն է: Այս երկու ձեռագրերում պահպանվել է Տոնացույցի եզակի և հետաքրքրական մի օրինակ, որ հեղինակել է XIII դարի կիլիկյան նշանավոր մատենագիր Գևորգ Սկևռացին: Վերջինս յուրաքանչյուր ամսվա տոնացույցին նշումներից առաջ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի տարբեր կանոնա-

⁶¹ ՄՄ. ձեռ. 9488. Նկատելով, որ Փիլիպպոս առաքյալի առաջին կանոնի փոխարեն Նախաբանն է համարակալված ՉԿԲ. հերթական ընդհանուր համարով՝ սրբագրիչը 245բ ստորին լուսանցքում կատարել է հետևյալ նշումը. «Այս ՉԿԲ ցանկն ի հոս չի պտի, այսկից յառաջ տուր թիւ մի», և 246ա էջում շարունակել «Ի հոս պիտի ՉԿԲ-ն» (երկու նշումներն էլ հետագայում թանաքագծով ջնջված), փորձել է ուղղել խախտված ընդհանուր համարակալումը, բայց ապարդյուն, քանզի այստեղ ևս առարկայական ցանկին համապատասխանում են նախնական համարները:

⁶² ՄՄ. ձեռ. 9488, 247բ:

⁶³ Նույն տեղում, 260ա:

խմբերի կանոններից քաղված մեջբերումներով հիմնավորում է այդ ամիս տոնվող տոները և պահոց օրերը՝ նշելով կանոնախմբի անվանումը և համապատասխան կանոնի համարը: Այս նշումներից պարզ է դառնում, որ նա օգտվել է Ներսես Լամբրոնացու «Սկևռայի մեծ Կանոնգրքից», որից էլ մեջբերված չորս կանոնախմբերի ընդհանուր համարներն էլ օգնում են պարզել, որ Սկևռայի մեծ Կանոնագիրքը պատկանել է Կանոնագիրք ձեռագրերի Ա խմբին:

Բանալի բաներ - Սկևռայի մեծ Կանոնգիրք, Գևորգ Սկևռացի, Հակոբ Լեհացի, Ներսես Լամբրոնացու Կանոնագիրք, Հովհաննես Երուսաղեմացու կանոնախումբ, Կանոնագիրք ձեռագրերի Ա խումբ:

«БОЛЬШАЯ КНИГА КАНОНОВ СКЕВРЫ» И ЕЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ К ГРУППЕ «А» РУКОПИСЕЙ КНИГ КАНОНОВ НАРИНЕ ВАРДАНЯН

В данной статье указано, что писарь 17-го века Акоб Леацц рукопись номер 3919 Ереванского Матенадарана им. Месропа Маштоца скопировал с рукописи номер 1946, хранившейся в Хранилище рукописей Иерусалимского собора Святых Иакобов, скорее всего, в Константинополе до 1660-го года, и что указанный в рукописи ММ номер 3919-год «1310» является годом оригинала идейной рукописи. В этих двух рукописях сохранился исключительный и интересный образец Праздничного календаря, автором которого является кикийский знаменитый летописец 13-го века Геворг Скеврийский. Скеврийский на основании цитат из канонів сборника «Армянской Книги канонів» («Канонагирк Айоц») до ежемесячных праздничных отметок обосновывает отмечаемые в данном месяце праздники и дни постов, отмечая название группы канонів и номер соответствующего канона. Из этих заметок становится ясно, что он пользовался «Большой книгой канонів Скевры» Нерсеса Ламбронийского, общие номера цитируемых четырех групп канонів которой помогают выяснить, что Большая Книга канонів Скевры принадлежала к рукописной группе «А» Книги канонів.

Ключевые слова - Большая Книга канонів Скевры, Геворг Скеврийский, Акоб Леацц, Книга канонів Нерсеса Ламбронийского, группа канонів Иоанна Иерусалимского, рукописная группа «А» Книги канонів.

THE GRAND CANON OF SKEVRA BELONGED WITH A GROUP OF
CANON MANUSCRIPTS

NARINE VARDANYAN

In this article an attempt is made to show that the 17th century scribe Hakob Lehatci has copied the manuscript number 3919 of the Mashtotc Matenadaran from the manuscript number 1946, kept in St. James monastery in Jerusalem most probably in Constantinople until 1660. In all likelihood, the date «1310» indicated in the manuscript is the date the authentic copy was scribed. In both manuscripts, a unique and interesting copy of the Church Calendar created by the 13th century Cilician prominent scribe Georg Skevratci is preserved. He before making monthly entries concerning feast days confirmed the Holy days and the fasting days with quotations from the miscellany of different canons of the *Armenian Canon Book* mentioning the name of the canon group and the corresponding number of the canon.

It becomes obvious from these entries that he has made use of the *Grand Canon Book of Skevra* by Nerses Lambronatci. The quoted general numbers of the four canon groups help us clarify that the *Grand Canon Book of Skevra* belonged with Canon Book manuscripts of group A.

Key words - Grand Canon Book of Skevra, Georg Skevratci, Hakob Lehatci, Nerses Lambronatci's Canon Book, John of Jerusalem's canon group, Canon Book manuscripts of group A.